
В.Ю. Жарких,
кандидат філософських наук,
доцент Одеського національного політехнічного університету

НАДІЇ І ПОБОЮВАННЯ Ф.К.С. ШИЛЛЕРА ЩОДО МАЙБУТНЬОГО ЛЮДИНИ

Проблеми суспільного життя, структури суспільства, майбутнього і долі людини посідали значне місце у філософії Шиллера. Теми його роздумів із соціальних проблем містять у собі питання, пов'язані з методологією освіти, політичними системами, тенденціями інтелектуального, етичного й морального розвитку людини. Багато з його побоювань і досліджень актуальні дотепер. Його критикували за прихильність до євгеніки і звинувачували в антидемократизмі. Проте, багато в чому критика його висловів була пов'язана з його манерою виражати свої думки, неортодоксальною й запальною. Зображуючи портрет майбутнього, Шиллер не так протиставляв його сучасній йому дійсності, як намагався показати вірогідні наслідки її розвитку і передбачити можливості прогресивних змін. Прогнози в його книгах мають декларативний характер попередження [1, 215], вираженого небайдужою, активною людиною. Деякі з його побоювань, які він назвав прогнозами Кассандри [2, 201], збулися, інші пішли в історію. Значна частка його ідей широко використовується й понині.

Живучи в теперішньому часі, людина з більшою або меншою мірою впевненості й наполегливості розмірковує про свої дії і поведінку, сподівається здійснити задумане в майбутньому. Її роздуми пов'язані з оцінюванням можливості досягнення поставлених цілей і якості знань. З давніх часів не стихають суперечки щодо користі знання. Біблійна історія яскраво показала, що прагнення до пізнання, цікавість і саме знання заслуговують на покарання. Вигнання з раю відбулося через цікавість людини, яка скуштувала від дерева пізнання. Відтоді, незважаючи на таку чітку вказівку Святого Писання, людина не може встояти перед спокусою здобуття нових знань і відчуттів. Вона продовжує свої спроби пізнання світу. Практичну користь від плодів пізнання важко переоцінити. Усім відомий вислів “знання – сила”, а це означає, що в загальній оцінці прогрес науки визначають як благо. Наука дає можливість тим, хто володіє знанням, досягти своїх цілей швидше й продуктивніше [3]. Це, без сумніву, має користь, але лише в тому разі, якщо ці цілі несуть у собі конструктивну, позитивну якість. Водночас, у громадській думці відчувається побоювання, що люди, поступово й дедалі більше поширюючи знання про себе й про світ, не зможуть опанувати всю здобуту інформацію й застосувати її на благо. Як у науковому світі, так і в повсякденному житті дедалі більше поширюються невпевненість і побоювання того, що фундаментальні наукові відкриття в руках людини можуть призвести до загальної катастрофи. Шиллер не погоджувався з такими похмурими прогнозами [4, 12]. Він вважав, що людство протягом усієї своєї історії мало засоби для свого самознищення. У філософії різних кінців світу і в різні історичні епохи мудреці, схвильовані майбутнім людини, передбачали найжахливіші події, які неминуче мали спричинити загибель і вселенські катастрофи. А все ж таки людина якимось чином завжди знаходила шляхи для того, щоб уникнути трагічного кінця. Людина ніколи не могла зробити себе щасливою, як не вміє цього і нині, незважаючи на значний науковий прогрес. Але вона завжди уникала знищення, спиняючись на самому краю безодні. Майбутнє людини завжди було ненадійним, небезпечним, залежним від випадковостей, оскільки воно завжди невизначене, незалежно від того, з якою метою застосовується знання. Великі вчені були впевнені в тому, що світ і краса його природи настільки впорядковані, що розгадати і сформулювати їх порядок можна за допомогою елегантних математичних

формул. Багато хто намагався знайти таку формулу, але у вичурність їх математичних конструкцій завжди втручалася якась непередбачуваність, хаос істинного руху матерії. І сьогодні, як і раніше, прогнозування майбутнього ґрунтується на альтернативних припущеннях і рішеннях.

Міркуючи про майбутнє людини, Шиллер звертався до її біологічних характеристик як представника живої природи. Людина відрізняється від інших біологічних істот своєю здатністю до самостереження. Під час самопізнання вона помітила, що окремі її частини або органи змінюються цілком, тоді як інші лишаються незмінними. Мабуть, писав Шиллер, у цьому і полягає значення еволюції [2, 239], інакше людина зіткнулася б з невіршеною проблемою об'єднання й узгодження постійно змінних частин, які могли виявитися несумісними. Насправді зміні підлягає весь організм, але різні його частини змінюються з різною інтенсивністю, з різними наслідками і в різний час. Практичний досвід не дає підстав для філософських тверджень про непорушність субстрату змін. Твердження про вічність і непохитність законів природи є не чим іншим, як апіорним висновком, що впливає зі стародавнього уявлення про статичну реальність, нездатну до змін. Шиллер відкидав стару максиму “ніщо не є новим під місяцем” [2, 231]. Існують надійні метафізичні підстави твердити, що в природі і в світі відбувається постійне оновлення. Напряму, істинне значення, а також причини оновлення на даному рівні пізнавальної діяльності людина не може ні передбачити, ні зрозуміти, ні адекватно пояснити. Свідченням одного з таких парадоксів Шиллер вважав той факт, що людина не є біологічно прогресивним видом [4, 17]. Сила еволюційного розвитку, яка вивела людину на сучасний рівень, вичерпалася приблизно в середині палеолітного періоду, близько 30 тисяч років тому. У будь-якому разі, кроманьйонці за фізичними параметрами ні в чому не поступалися сучасній людині, а за об'ємом мозку вони навіть перевершували її. Звісно, вони не мали тих знань, які має людина сьогодні, але, поза сумнівом, доступним їм знання вони скористовувалися у практичному житті. Шиллер відносив дивний факт зупинки в біологічному розвитку до найбільших таємниць біологічної історії людини. На його думку, у зв'язку з цим фактом виникають два істотні питання: по-перше, як і чому це трапилося, і, по-друге – що саме сприяло тому, що людина змогла так прогресувати в інших напрямках, зокрема у знанні й культурі?

Відповідь на перше питання Шиллер шукав не так в уміннях і ефективності самої людини, як у формі її життєустрою. Життя в соціальній групі збільшувало шанси на виживання, оскільки певною мірою звільняло від безжальної дії природного відбору. Соціальний відбір може модифікувати і навіть зупинити природний відбір. Одна мудра, прозорлива людина, на зразок біблійного Йосипа, змогла запобігти вимиранню всіх підданих фараона під час неврожайних років. На думку Шиллера, соціальні впливи, можливо, й відіграли певну роль у зупинці біологічного розвитку, хоча це припущення його не переконувало.

Відповідь на друге питання не викликало у Шиллера труднощів. Людина продовжувала прогресувати в знаннях, культурі, своїй владі над природою внаслідок того, що інакше вона просто не зуміла б вистояти у нерівній боротьбі за виживання. В процесі поступової, безупинної і впорядкованої зміни в її практику включилася пам'ять. Завдяки безперервності пам'яті людина, забуваючи багато що, водночас цікавиться своїм минулим і проектує минулі події на вірогідність майбутнього, для чого вона засновує інститути, які дають їй можливість безстроково зберігати соціальну пам'ять. Як і раніше, найбільш розумні й талановиті рано чи пізно вмирають, їх місце посідають молоді, неосвічені, нетямущі ігнорамуси. Але відмінність між цими поколіннями полягає не лише в тому, що у молодих недостатньо життєвого або професійного досвіду. Наявні системи виховання і навчання зберігають і передають культуру попередніх століть. Навіть новонароджені діти потенційно успадковують всю її мудрість. Це можливо завдяки природній мові, яка з далекої давнини забезпечувала не

лише найкращі умови кооперації і сумісних дій, а й передавання духовних і моральних цінностей через усну традицію. Поява писемності дедалі більше посилювала можливості людини щодо підтримування релігійних, політичних, соціальних і наукових структур, а також сприяла практично механічному накопиченню знання. Людина стала істотою, що вчиться. Її можна було навчити такій кількості знань, які вона не змогла б накопичити за все своє життя. Відмінність між поколіннями полягає також і в готовності скористатися наявним знанням і примножити його. Тривалий час знання було привілеєм не багатьох. Воно зберігалось в таємниці і надійно охоронялося, але не завжди могло уникнути знищення, іноді навіть випадкового. Зазвичай його знищували навмисно, переслідуючи релігійні або політичні цілі. Не слід тільки вважати, попереджав Шиллер, що якщо сьогодні освіта перетворилася на всесвітню традицію, а знання стало доступним і відкритим, то в майбутньому знанням не погрожують будь-які несподіванки, на зразок долі Александрійської бібліотеки.

У міркуваннях про свою історію людина створює певний метафізичний ідеал, котрий, як вона уявляє, має підтвердитися в реальності [5, 209]. Людина вірить у це твердження, хоча ані перевірити, ані підтвердити його вона не може, оскільки мінливість реальності постійно спотворює її власні уявлення. У процесі еволюції людини й інших живих істот Шиллер не міг знайти закону, який можна було б сприймати як “вищу силу”, що змушує живу істоту дотримуватися своїх правил [1, 254]. Усі зміни відбуваються так випадково, так рідкісно і так залежать від обставин, що знайти в них регулярність або передбачити послідовність, на думку Шиллера, поки що не вдається. Він твердив, що всі зміни і новації досягаються в активній взаємодії зі всім навколишнім середовищем [2, 238]. Кожна нова стадія в розвитку була завойована. Розвиток зупинявся в одному, але продовжувався в іншому напрямі, тільки-но відповідна взаємодія припинялася. Тому сучасна людина не може похвалитися будь-якими перевагами перед своїми пращурами. Її сучасні якості, як і раніше, відповідають вимогам соціальної і природної адаптації, без якої її існування було б поставлено під загрозу. Можливо, за істотними ознаками її здатності є меншими, ніж у її пращурів. Шиллер мав сумнів також у тому, чи змінилися моральні характеристики людини. Він припускав, що через умови життя в містах людина стала більш терпимою і “прирученою”, “приборканою”, такою, що вміє стримуватися. Проте її ментальність і мораль усе ще багато в чому збігаються з палеолітним оригіналом. Людина, як і раніше, ірраціональна, імпульсивна, емоційна і дурна. Вона є так само довірливою, жорстокою і схильною до спалахів гніву, як і за колишніх часів. Із жалем Шиллер висноував, що цивілізація не виправила моральну природу людини. Мораль лишилася здебільшого звичкою, поверхневою і несталою [2, 215].

Серед причин, які, на його думку, могли сприяти припиненню дії біологічної еволюції, Шиллер називав сам спосіб організації життєдіяльності людини, тобто цивілізацію [4, 33]. Він вважав, що цивілізація в тому вигляді, в якому він її спостерігав, перебуває в стані занепаданя. Він припускав, що так було із самого початку, відтоді, коли суспільство розшарувалося на класи або категорії. Але в сучасному йому суспільстві тенденції до розпаду і деградації посилилися й прискорилися. Негативні характеристики нагромаджуються і поширюються, що, як він припускав, становить собою одну з основних причин занепаду інституту держави і самої цивілізації. У самій системі організації соціального життя Шиллер вбачав причини деградації, занепаду і руйнування Людини. Він вважав, що в сучасному йому суспільстві нерозсудливі лідери ведуть своїх ще більш нерозсудливих послідовників через імперіалістичні світові війни від класових до ідеологічних і расових конфліктів, від катастрофи до катастрофи. Але навіть якщо завдяки якійсь щасливій випадковості дивній здатності людського розуму вдасться запобігти загальному знищенню, то перспектива майбутньої людини не здавалася філософу набагато кращою, а насильницьке знищення людства буде, на його думку, просте більш драматичним. Але

воно не буде таким фатальним, як поступове руйнування і загнивання, пов'язане з усепереможним напливом недоумства (*feeble-mindedness*) [1, 229]. Як доказ цієї тези Шиллер наводив провал досвідчених і майстерних урядів, який він вважав головним політичним підсумком Першої світової війни [1.228]. Досвідчені і майстерні уряди становлять один із найпривабливіших політичних ідеалів, яких прагне світ, не зважаючи на постійні розчарування. Ідея такого уряду виникла як протест афінської аристократії проти демократії, коли Сократ оголосив, що чеснота і гідність ґрунтуються на знанні, а управління є мистецтвом, яке вимагає уміння й знання. Перед Першою світовою війною майже всі великі держави були не чим іншим, як бюрократією. Ніколи раніше у війнах не брало участі стільки генералів, з яких настільки мала частка виявилася вмілими й мудрими полководцями. Головний каталізатор у цьому процесі криється, на думку Шиллера, в демографії, розвиток процесів якої, принаймні у провідних світових державах, спричинює біологічний розпад людського розуму. Він аналізував коефіцієнти народжуваності в різних верствах населення в різні епохи і доходив висновку, що існують великі розбіжності в кількості дітей і якості виховання й освіти – що, в принципі, не є відкриттям. Але Шиллер перебував під сильним впливом евгеніки, яка, вслід за теорією еволюції, стала однією з найавторитетніших теорій на початку ХХ століття [6, 57]. Для Шиллера евгеніка означала органічне поліпшення, виправлення або корекцію генетичних ознак людини завдяки законам спадковості [7, 51]. Він покладав великі сподівання на те, що, якщо пояснити населенню евгенічні принципи й добитися від нього адекватного їх розуміння, то поступово процес ретардації можна буде припинити. Філософ відзначав, що в розвинутих країнах репродукція населення серед вищих його прошарків становить близько 50% [4, 38], а це означає, що половина спадкових генів втрачається в кожному поколінні. Велика частка дітей цієї верстви населення обирає легкий спосіб життя, тому теоретично наявні здібності лишаються нерозвинутими. Так само і в інших верствах населення з різних причин марнуються величезні можливості для розвитку інтелектуального й фізичного потенціалу суспільства [8, 157f].

Тенденції до непропорційного ускорення/сповільнення, які Шиллер спостерігав у суспільному розвитку і, зокрема, в демографії, наприкінці ХХ століття ще більше посилювалися. Природний приріст населення у переважній більшості економічно розвинутих країн знизився до нульового рівня [9], не зважаючи на перспективи збільшення очікуваного терміну життя. Цей процес не був пов'язаний з погіршенням економічного стану або відсутністю ресурсів, він виявився наслідком тенденції до зменшення складу сім'ї. Протягом багатьох століть, аж до початку 1880-х років в Англії і Північній Америці відтворення населення відповідало природному рівню. З появою контрацептивів освічена, проінформована частина населення (*those who could read*) [10] стала планувати склад сім'ї і зменшувати кількість дітей. Темпи репродукції неосвіченого, безграмотного населення лишилися колишніми. Серед наслідків цього явища експерти визначили чинники, пов'язані зі змінами як у структурі природи людини, так і в інститутах, що організують суспільне життя [11]. Шиллер вирізняв у цьому явищі кілька аспектів. Крім суто кількісного зменшення, він наголошував на погіршенні інтелектуального, етичного й морального рівня суспільства. Сучасні дослідження підтвердили припущення Шиллера і показали зворотню пропорційну кореляцію у співвідношенні між показником IQ і числом дітей у сім'ї – і, як наслідок, деградацію рівня життя і соціальних інститутів [12]. Шиллер констатував такий розвиток подій як можливий факт, але не вважав, що людина приречена. Навпаки, альтернативою цій небезпеці, на думку Шиллера, може бути відповідне реформування людської природи і людських інститутів. Реформуванню мало підлягати чимало аспектів людської природи, кожний з яких потребував особливого методу впливу. Філософ вважав, що моральний бік людського характеру вимагав безпосередньої лобової атаки (*direct frontal attack*) [4, 48]. Якби “примітивного звіра” в істоті людини

можна було приборкати завдяки християнській моралі, сусід, можливо, перестав би вбивати сусіда. Але Шиллер мало вірив у таку можливість. Протягом 2 тисяч років християнська мораль не змогла ані приборкати, ані поліпшити людину. Крім того, загальне поширення християнських принципів спричинило б різку опозицію з боку прихильників інших конфесій. Шиллер вважав, що існують інші, продуктивніші методи, які могли б змінити наявний стан речей. Він пропонував два напрями, розвиток яких міг би дати позитивний ефект: адекватне поліпшення людської природи і, вслід за ним, вдосконалення соціального порядку.

Всупереч своїм сучасникам, які критично ставилися до еугеніки та її можливостей для корекції еволюції людства [13], Шиллер твердив, що якби ідеї еугеніки можна було б поєднати із соціальними реформами, то поширення “недоумства” (feeble-mindedness) можна було б припинити [4, 52]. Він визнавав, що в його припущеннях багато неясності і невизначеності, але зазначав, що такою є доля всіх передбачувальних змін і реформ – ніхто не може точно передбачити наслідки реформи. Але йому було зрозуміло, що будь-яке оновлення, будь-яка проєкція в майбутнє починається на старих підставах. Людині завжди доводилося бути наготові, тому вся історія цивілізації є постійним пошуком правильного напрямку й подолання наявних труднощів. Шиллер не вбачав у ній нічого героїчного, але уважно ставився до практичного значення кожної помилки, яка сприяла поліпшенню загальних властивостей характеру людини, її інтелекту і здатності розмірковувати. Завдяки численним помилкам на своєму історичному шляху людина була змушена визнати, що толерантне ставлення до відмінностей у думках є одним із кардинальних принципів побудови здорового прогресивного суспільства. Соціальний лад, суспільний устрій має бути пластичним, у ньому завжди мають бути можливості для експериментів і поліпшення. Тому важливо, щоб суспільство не заважало виявам відмінностей в думках й інших індивідуальних властивостях своїх членів, якщо вони не є шкідливими для всього суспільства.

Починаючи з 1980-х років, із розвитком знань про генетику, історія і поняття еугеніки стали предметом гарячих суперечок і дискусій [14]. Після багатьох років неприйняття, коли еугеніку порівнювали з расизмом та іншими різновидами дискримінації, багато в чому через гітлерівську пропаганду, ставлення до цієї науки почало змінюватися. Дослідження генома людини дали можливість віднайти відмінність між поняттями “природний відбір” і “еволюція людини”. Природна селекція справді зупинилася, але еволюція людини триває, оскільки процеси її репродукції перестали бути випадковими [15]. Моделі процесів репродукції, як фізичної, інтелектуальної, так і духовної, у кожному поколінні формують внутрішній характер подальших поколінь, спричинюючи зміни на краще або навпаки.

Шиллер був упевнений, що зміна (покращення або деградація) як самої людини, так і цивілізації, громадського порядку, в якому вона існує, залежить винятково від самої людини. Тому функцію еугеніки він убачав у тому, щоб привертати увагу суспільства до небезпечних тенденцій, які руйнують його силу і єдність. У філософа не було сумніву в тому, що якість інтелекту є здебільшого спадковою. Його припущення блискуче підтвердилося новітніми дослідженнями [16, 368]. При порівнянні IQ близнят, які були розділені одразу після народження, здобули абсолютно різну освіту й жили окремо, майже нічого не знаючи один про іншого, показники їхніх IQ виявилися майже ідентичними. Завдяки своєму природженому інтелекту людина змогла організувати хаос навколишньої дійсності і людських відносин у продуктивне співтовариство, яке дало їй можливість розвиватися і вдосконалюватися; без цього цивілізація ніколи не була б створеною. А там, де відбувається деградація інтелекту, руйнується і цивілізація. Від часів закінчення Другої світової війни існує твердження про те, що сучасна епоха є епохою розуму. Цей висновок підтверджують дослідження останніх років, статистика яких розташовує основні чинники розвинутого суспільства в такому порядку: інтелект (IQ), вільна ринкова економіка, матеріальні і природні ресурси [18, 57].

Сьогодні, як і побоювався Шиллер, людина в економічно розвинутих країнах із кожним новим поколінням розвивається у бік погіршення інтелектуальних здібностей. Дослідження в США показали, що, починаючи з 1990 року, в кожному поколінні втрачається 0,9 пунктів тесту IQ [18, 73]. Це – дуже небезпечний симптом, розвиток якого, разом із старінням населення в економічно розвинутих країнах, важким тягарем ляже на плечі працездатного населення й призведе до погіршення рівня життя. Однією з причин цієї тенденції є скорочення складу сім'ї серед громадян, що належать до категорії так званих білих комірців. Якщо цю тенденцію не зупинити або не повернути назад, цивілізація неминуче деградує, а це призведе до збільшення убогості, страждань і нещастя. По аналогії з IQ (intelligence quotient), таку саму тривожну перспективу позначають і MQ (misery quotient) [16, 415].

Шиллер передбачав можливість такого розвитку подій. У багатьох своїх статтях і лекціях він закликав до того, щоб негайно зупинити навислу небезпеку повернення до варварства [1, 268]. Він констатував факти і намагався привернути до них увагу. Порівнюючи людину з Танталом, він твердив, що завжди може статися щось краще або гірше, ніж те, що є нині. Історія, писав він, не надає однозначних вказівок, ані побоювання, ані надії ніколи цілком не збуваються [4, 66]. Тому бідний герой старогрецького міфу Тантал може, як і раніше, сліпо плестися своїм шляхом, не повторюючи своєї старої помилки, гадаючи, що він може вечеряти з Богами, та не показуючи свою нову дурість, використовуючи свій розум лише для того, щоб стати ще хижішим, ніж будь-який хижак (more bestial than any beast).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Schiller*. Our Human Truths. – N-Y., 1939.
2. *Schiller*. Must Philosophers Disagree?, and Other Essays in Popular Philosophy. – Lnd.
3. *Bertrand Russell*. Ikarus or the Future of Science. – N-Y., 1924.
4. *Schiller*. Tantalus: the Future of Man. – Lnd., 1924.
5. *Schiller*. Riddles of the Sphinx: a Study in the Philosophy of Evolution. – Lnd., 1891.
6. *Allen G. Roper*. Ancient Eugenics. – Oxford, 1913.
7. *Schiller*. Social Decay and Eugenic Reform. – Lnd., 1932.
8. *Francis Galton*. Hereditary Talent and Character. – Lnd., 1865.
9. Official World Population Estimates, Report of the UN Population Division, part 1. – N-Y., 2002.
10. *Richard Lynn*. Dysgenics: General Deterioration in Modern Populations. – Westpoint, 1996.
11. *K.Mc. Morrow, W.Roeger*. Economic Consequences of Ageing Population, Directorate-General for Economic and Financial Affairs (ECFIN) European Commission, 1999.
12. *R.Lynn, T.Vanhanen*. IQ and the Wealth Nations. – Westpoint, 2002.
13. *John Burdon Sanderson Haldane*. Daedalus: or Science and Future. – Camdridge, N-Y., 1924.
14. *Richard Lynn*. Eugenics: A Reassessment. – Westpoint, 2001.
15. *Marian Van Court*. Unwanted Births and Dysgenic Reproduction in USA // Eugenic Bulletin. – 1983.
16. *Richard Hernstein, W.Murray*. Bell Curve. – N-Y., 1994.
17. *Thomas Bouchard*. Twins as a Tool of Behavioral Genetics. – N-Y., 1993.
18. *R.Lynn, T.Vanhanen*. IQ and Wealth Nations. – Westpoint, 2002.